

Lukutaidon oppimisesta ja opettamisesta

Marja-Kristiina Lerkkanen, Jyväskylän yliopisto

Kielellinen tietoisuus

Kielellisellä tietoisuudella tarkoitetaan herkkyyttä havaita ja taitoa ymmärtää puhutun ja kirjoitetun kielen välinen yhteys. Lapsella taito kehittyy kokonaisvaltaisesta kielen hahmottamisesta yhä yksityiskohtaisempaan kielen rakenteiden havaitsemiseen. Noin 3–4-vuotiaana kielellinen tietoisuus on taitoa erotella kielestä esimerkiksi sanojen rytmejä, loppusointuja ja riimejä. Myöhemmin kehittyy herkkyyys havaita puhutun ja kirjoitetun kielen välinen yhteys. Lapsen huomio kiinnittyy kielen merkityksestä yhä enemmän kielen muotoon ja rakenteisiin sekä siihen, että puheen voi jakaa pienempiin osiin kuten sanoihin, tavuihin, kirjaimiin ja äänteisiin.

Monipuolinen kielellisen tietoisuuden taitojen harjoittelu antaa vahvan pohjan lukutaidolle. Kielellinen tietoisuus voidaan jakaa viiteen taitoalueeseen:

- **Fonologinen tietoisuus:** taito hahmottaa sanojen äännerakennetta, erottaa ja yhdistää äänteitä.
- **Morfologinen tietoisuus:** tietoisuus sanojen rakenteista, kielen sanastosta ja sanojen taivutuksesta.
- **Semanttinen tietoisuus:** sanojen merkityksen ymmärtäminen, kyky luokitella ja määritellä sanoja.
- **Syntaktinen tietoisuus:** tietoisuus siitä, miten sanat liittyvät toisiinsa lauseiksi ja tekstiksi.
- **Pragmaattinen tietoisuus:** tietoisuus kielen käytöstä eri yhteyksissä, taito käyttää kieltä tilanteeseen sopivalla ja tarkoituksenmukaisella tavalla.

Viimeistään esiopetuksessa kannattaa lukutaidolle luoda pohjaa kiinnittämällä lasten huomiota esimerkiksi seuraaviin asioihin leikin ja erityisesti kuuluun perustuvien harjoitusten avulla:

- **Tekstit:** kuunnellaan kertomuksia, tarkastellaan puheen muuttamista kirjoitetuksi kieleksi, kokeillaan tekstin tuottamista erilaisilla välineillä (esim. kynällä ja näppäimistöllä).
- **Sanat ja virkkeet:** tuttujen sanojen tunnistaminen kokosanaahmoina sanalapuista (esim. lasten nimet) ja ympäristön kirjoitetusta kielestä, kuultujen ja nähtyjen sanojen pituuksien vertaaminen sekä sanojen samanlaisuuden ja erojen tarkastelu (esim. alkukirjaimen muutos), sanojen erottaminen virkkeestä ja virkkeen hahmottaminen yksittäisistä sanoista.
- **Tavut:** kuuluun perustuva sanan tavuttaminen (esim. taputtamalla), tavujen lukumäärän laskeminen (esim. palikoiden avulla), kuultujen tavujen yhdistäminen sanaksi, sanan alkutavun ja lopputavun tunnistaminen, sanan ennustaminen alkutavun perusteella (tavuennakointi), tavun lisääminen ja poistaminen sanasta.
- **Kirjaimet ja äänteet:** kirjainten nimien ja kirjainmuotojen tunnistaminen, äänteiden maistelu, kirjain-äännevastaavuuden ymmärtäminen, riimin tunnistaminen ja

tuottaminen, sanan alkuaänteen tunnistaminen ja nimeäminen sekä poisto ja lisääminen, yksittäisten äänteiden yhdistäminen sanaksi mallin mukaan.

Lukemaan oppiminen

Lapsi oppii vuorovaikutuksessa aikuisten, toisten lasten ja kirjallisen ympäristönsä kanssa kiinnittämään huomiota kirjaimiin ja erilaisiin teksteihin ja hiljalleen ymmärtämään kirjoitusjärjestelmämme periaatteita. Lasten kokemukset kirjoitetusta kielestä ovat kuitenkin erilaisia johtuen kodin lukuympäristöstä, varhaiskasvatuksesta ja lapsen kiinnostuksesta kirjoitettua kieltä kohtaan. Kielellisen ympäristönsä lisäksi lasten kielellisillä ja kognitiivisilla taidoilla on varsinkin alkuvaiheessa yhteyttä lukutaidon oppimiseen.

Kielellisen tietoisuuden on havaittu olevan vahvasti yhteydessä lasten luku- ja kirjoitustaidon kehitykseen. *Sanojen lukemisen taidon* taustalla ovat lapsen kirjaintuntemus, äännetietoisuus ja kirjan-äännevastaavuuden tunnistaminen. Suomen kielen säännönmukaisuus ja yksinkertainen fonologinen rakenne, lähes täydellinen kirjain-äännevastaavuus, vähäinen äänteiden määrä ja tavujen tarkastelu helpottavat lukemaan oppimista. Suomen kielessä myös kirjaintuntemuksen kehittyminen auttaa lasta operoimaan puhuttua kieltä myös äänneillä.

Automatisoitunut sanantunnistustaito on välttämätön edellytys, jotta tekstiä pystyy lukemaan sujuvasti. *Sujuvaksi tekstien lukijaksi* tulee harjoittelemalla erilaisten tekstien lukemista. Sujuva lukutaito on myös *luetun ymmärtämisen* kannalta tärkein taito, mutta myös lapsen sana- ja käsitevarannon laajuus sekä puhekielen ja kuullun ymmärtämisen taidot liittyvät tekstin ymmärtämiseen. Näiden taitojen lisäksi lapsen lukustrategioilla, päättelytaidoilla, muistilla, metakognitiivisilla tiedoilla (oman lukemisen seuranta ja ymmärtämisen tarkkailu) ja toiminnan ohjaamisen taidoilla (työskentelytaidot, keskittyminen ja itsesäätely) on yhteyttä luetun ymmärtämiseen.

Useimmiten lapset haluavat tutustua kirjaimiin ja oppia lukemaan. Taitavaksi lukijaksi kasvu edellyttää lapselta paitsi taitoa lukea ja ymmärtää lukemaansa niin myös *motivaatiota* harjoitella ja lukea riittävästi. Tästä syystä lukutaidon perusteiden harjoittelussa ja varsinaisessa lukemaan opettamisessa tulee kiinnittää paljon huomiota sisäisen motivaation herättämiseen ja sen ylläpitoon. Jos kirjainten opettelu osoittautuu vaikeaksi ja kokemukset ovat kielteisiä, niin motivaatio alkaa vähitellen hiipua ja lapsi alkaa vältellä lukemista ja tehtäviä, jossa kirjaimia tai lukutaitoa tarvitaan. Erityisesti tällöin opettajan huomio, kannustus ja tuki ovat tärkeitä ylläpitämään kirjainten ja tekstien tutkimiseen liittyvää motivaatiota.

Lukemaan opettaminen

Lukutaidon opetus on osa perusopetuksen opetussuunnitelmassa olevaa tekstin tulkitsemisen taitojen opettamista. Tyypillisesti ensimmäisen luokan opettajalla on koulun alkaessa taidoiltaan hyvin kirjava joukko lapsia. Osalla lapsista on peruslukutaito jo hallussa, kun taas toiset vasta tutustuvat kirjaimiin. Tästä syystä lukemaan opettaminen on lähtökohtaisesti eriyttävää ja lapsen taidot huomioon ottavaa. Hyvän lähtökohdan lukutaidon opettamiseen tarjoavat koulutulokkaiden teksteihin liittyvät aiemmat kokemukset ja heidän intonsa oppia uusia taitoja.

Suomessa yleisimmin käytetyt lukemaan opettamisen alkeismenetelmät ovat *synteettisiä menetelmiä* tai niiden sovelluksia, jotka perustuvat suomen kielen hyvin säännönmukaiseen

rakenteen. Yleisimmin käytössä on ns. KÄTS-menetelmä, jossa edetään kirjainten ja äänneiden tunnistamisesta, tavujen ja sanojen lukemiseen. Lapsi tutustuu ensin kirjainten nimiin ja oppii yhteyden kuulemansa äänteen ja kirjoitetun symbolin välillä (kirjain-äännevastaavuus) ja osaa käyttää tätä taitoa lukiessaan ensin tavuja (2–4 äänteen yhdistäminen) ja vähitellen myös sanoja ja virkkeitä. Mitä automaattisemmaksi kirjain-äännevastaavuuden hallinta sekä tavun ja sanan tunnistus tulee, sitä sujuvammin lapsi lukee eikä hän lopulta enää tarvitse äänne-äänneeltä tapahtuvaa koodaamista. Taidon automatisoituminen voi joillakin lapsilla tapahtua hyvin nopeasti ns. hyppäyksenomaisesti lukutaidottomasta lukutaitoiseksi, mutta usein se vaatii säännöllistä ja joskus sinnikästäkin harjoittelua.

Analyttisissä menetelmissä edetään kokonaisuuksista (kokonainen teksti tai sana) tekstin pienempiin osiin tavuihin ja kirjaimiin. Analyttisistä menetelmistä eniten käytetään ns. LPP-menetelmään (lukemaan puheen perusteella). Siinä yhteisen keskustelun pohjalta rakennetaan opettajan ohjauksessa yhteinen teksti, jota luetaan ja josta tutkitaan yksityiskohtia, kuten sanoja, tavuja tai kirjaimia. Keskeistä on, että lapset voivat seurata, miten teksti muuttuu puheesta kirjoitetuksi tekstiksi ja miten tekstiä voi tutkia. Usein LPP:n rinnalla käytetään myös KÄTS-menetelmästä tuttuja perusharjoitteita kirjain-äännevastaavuudesta sekä sanojen ja tavujen äänneperusteisesta kokoamisesta ns. liukumisesta.

Tekstin ymmärtämisen taidot ja strategiat

Tekstin ymmärtämisen taitoja voi harjaannuttaa jo ennen kuin edes varsinaisesti opetellaan lukemista esimerkiksi ääneen luettujen kertomusten ja kuullun ymmärtämistä tukevien harjoitusten avulla. Tekstin ymmärtäminen vaatii kielen ymmärtämistä, peruslukutaitoa, riittävää sanavarantoa ja tietoutta sanojen erilaisista merkityksistä sekä työmuistia. Jotta tekstistä tulisi lukijalle ymmärrettävää, lukijan täytyy yhdistää useiden peräkkäisten virkkeiden merkitykset yhteen ja päätellä, miten esitetyt asiat liittyvät toisiinsa kokonaisuudeksi. Tämän saavuttamiseksi hänen täytyy yhdistää tekstiin taustatietoja muistista, jotta tekstistä tulisi mielekäs ymmärrettävä kokonaisuus. Lisäksi lukijan tulee lukiessa seurata ja arvioida omaa ymmärtämistään ja tarvittaessa käyttää korjaavia strategioita.

Mielikuvat tukevat kielellistä (tekstin) ymmärtämistä. Roolileikit, mielikuvaharjoitukset ja draamatoiminta kehittävät kielen ymmärtämisen taitoja. Mielikuva syntyy jokaisen omista kokemuksista ja on siksi aina erilainen. Kun omia mielikuvia esimerkiksi kuullusta tekstistä kerrotaan toisille, lapset huomaavat, mitä samaa ja mitä erilaista mielikuviin sisältyy. Kun lapset eivät näe kertomuksiin liittyviä kuvia, he joutuvat luomaan tapahtumista ja henkilöistä omat mielikuvansa. Pysähdy kesken kertomuksen ja pyydä lapsia 'näkemään' kyseinen kertomuksen kohta. Anna heidän kertoa ja vertailla, mitä ovat nähneet, ja kuvitella, mitä seuraavaksi saattaisi tapahtua. Lapsia voi ohjata tarkentamaan mielikuvaansa avoimien kysymysten avulla esimerkiksi: Mitä näet? Miltä se näyttää? Missä se on? Kerro lisää. jne.

Lukustrategioilla tarkoitetaan toimintamalleja ja tekniikoita, jotka auttavat lukijaa ymmärtämään, muistamaan ja käsittelemään tekstiä. Lukustrategioihin, kuten ennakointiin ja tiivistämiseen, tutustutaan aluksi kuullun ymmärtämisen ja mielikuvien avulla. *Ennen tekstin kuuntelua tai lukemista* ennakoidaan tekstiä esimerkiksi omien kokemusten, otsikon tai kuvien perusteella. *Kuuntelemisen tai lukemisen aikana* pysähdytään välillä pohtimaan, mitä on tapahtunut ja ennakoidaan, mitä seuraavaksi voisi tapahtua. Tekstin *kuuntelun tai lukemisen jälkeen* kerrata keskeiset tapahtumat, pohditaan syitä ja seurauksia ja verrata tapahtumia omiin kokemuksiin.

Tekstin tulkitsemisen taitoja voidaan varhaiskasvatuksessa lähestyä esimerkiksi seuraavasti:

- Tutustutaan peruslukutaidon *keskeisiin käsitteisiin* käyttämällä niitä omassa puheessa: äänne, kirjain, tavu, sana, virke, lopetusmerkki, otsikko, teksti ja kuva.
- Kuunneltavien kertomusten avulla tuetaan *tekstinymmärtämisen taitoja ja harjoitellaan ymmärtämistä tukevia strategioita* kuullun perusteella kuten ennen kuuntelua, kuuntelun aikana ja sen jälkeen. Samoja strategioita harjoitellaan myöhemmin itsenäisesti luettujen tekstien yhteydessä ennen lukemista, lukemisen aikana ja sen jälkeen.
- *Sanojen ja sanontojen* merkityksiä sekä sanavalintoja pohditaan kertomusten yhteydessä. Samoin sana- ja käsitevarantoa täsmennetään ja laajennetaan sekä asioiden ja tapahtumien nimeämistä harjoitellaan erilaisten tekstien yhteydessä.
- *Kertomusten ja draamatoiminnan* avulla tutustutaan erilaisiin tapoihin ilmaista aikaa, järjestystä ja paikkaa huomioiden eri tekstilajit, esiopetuksessa erityisesti kertovat, kuvailevat ja ohjaavat tekstit. Samalla tutustutaan kerronnan peruskäsitteisiin kuten päähenkilö, tapahtumapaikka ja -aika ja juoni.
- Monimuotoisten tekstien yhteydessä harjoitellaan *omien ajatusten ja tietojen kertomista toisille ja tiedon etsintää* tekemällä havaintoja ympäristöstä sekä tulkitsemalla kuvia ja kirjoitettuja tekstejä, niiden merkityksiä ja rakenteita sekä työskentelemällä muun muassa kuvien, lastenkirjallisuuden, yksinkertaisten tietotekstien ja mediatekstien parissa. Mediateksti on jonkin viestimen välittämä rajattu sisältö, jossa voi olla tekstiä, kuvaa, ääntä tai niiden erilaisia yhdistelmiä (esimerkiksi mainos, uutiskuva tai elokuva). Mediatekstejä on esimerkiksi sanoma- ja aikakauslehdissä, televisiossa, radiossa ja verkossa.
- Jotta *lukuinto* syttyy, on tärkeää, että löydetään kiinnostavaa luettavaa ja lukukokemuksia jaetaan yhdessä eri tavoin ja harjoitellaan tekstin kertomista omin sanoin.
- Kerro *vanhemmille*, miten lukutaidon pohjaa voidaan tukea kotona esimerkiksi lukemalla iltasatuja, keskustelemalla lapsen kanssa luetusta tekstistä ja käymällä yhdessä kirjastossa.

Kirjallisuutta

Ahonen, T., Aro, M., Aro T., Lerkkanen, M.-K. & Siiskonen, T. (toim.) (2018). Oppimisen vaikeudet. Jyväskylä: Niilo Mäki Instituutti.

Lerkkanen, M.-K. (2006). Lukemisen oppiminen ja opettaminen esi- ja alkuopetuksessa. Helsinki: WSOY.

Lerkkanen, M.-K., Poikkeus, A.-M., Ahonen, T., Siekkinen, M., Niemi, P., & Nurmi, J.-E. (2010). Luku- ja kirjoitustaidon sekä motivaation kehitys esi- ja alkuopetusvuosina. *Kasvatus*, 41 (2), 116-128.

Lerkkanen, M.-K., Salminen, J., & Pakarinen, E. (2018). Varhaislapsuuden lukuhetket tukevat lukutaitoa. *Onnimanni* 1-2.